

PATRIARHIA ROMÂNĂ

LACTANȚIU

Instituțiile divine

COLECȚIA
PĂRINȚI ȘI SCRITORI BISERICEȘTI
INIȚIATĂ ÎN ANUL 1977 DE PATRIARHUL
IUSTIN († 1986)
ȘI RELUATĂ, ÎN SERIE NOUĂ, ÎN ANUL 2007
CU BINECUVÂNTAREA PRAEFERICITULUI PĂRINTE
DANIEL
PATRIARHUL BISERICII ORTODOXE ROMÂNE

COMISIA PATRISTICĂ

Președinte: DANIEL, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române;
Vicepreședinte: VARLAAM, Episcop Vicar Patriarhal;
Membri: Conf. univ. dr. Claudiu-Teodor ARIEȘAN; Prof.
univ. dr. Florica BECHET; Prof. univ. dr. Ioana COSTA; Ierom.
lect. univ. dr. Agapie CORBU; Prof. univ. dr. Ana-Cristina
HALICHIAS; Conf. dr. Maria-Luiza OANCEA; Pr. prof. univ. dr.
Vasile RĂDUCĂ; Pr. prof. univ. dr. Bogdan TĂTARU-CAZABAN;
Prof. univ. dr. Tudor TEOTEOI.

PĂRINȚI ȘI SCRITORI
BISERICEȘTI

SERIE NOUĂ

26

LACTANȚIU

Instituțiile divine

CARTE PUBLICATĂ CU BINECUVÂNTAREA
PREFERICITULUI PĂRINTE

DANIEL

PATRIARHUL BISERICII ORTODOXE ROMÂNE

Traducere din limba latină

de Petru PISTOL, revizuită de Claudiu-Teodor ARIEȘAN

Introduceri de Claudiu-Teodor ARIEȘAN

și Pr. Alexandru-Atanase BARNA

Note de Petru PISTOL și Claudiu-Teodor ARIEȘAN

BASILICA
BUCUREȘTI - 2025

Ediție îngrijită de către
Departamentul „Carte patristică”
al Editurilor Patriarhiei Române

Redactori:

Dionisie-Constantin PÎRVULOIU, Mircea-Adrian BĂICULESCU,
Alin-Bogdan MIHĂILESCU, Petru MOLODEȚ,
Mihai GRIGORAȘ, Isabela GRIGORAȘ

Tehnoredactare:

Laura-Raluca CRISTEA

Grafică copertă:

Maria COMAN

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
LACTANTIUS, LUCIUS CAECILIUS FIRMIANUS

Instituțiile divine / Lactanțiu ; trad. din lb. latină de Petru Pistol,
reviz. de Claudiu-Teodor Arieșan ; introduceri de Claudiu-Teodor Arieșan
și pr. Alexandru-Atanase Barna ; note de Petru Pistol și Claudiu-Teodor Arieșan ;
carte publicată cu binecuvântarea Preafericitului Părinte Daniel,
Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române. - București : Basilica, 2025
Conține bibliografie

Index

ISBN 978-606-29-0584-2

- I. Pistol, Petru (trad. ; note)
II. Arieșan, Claudiu T. (trad. ; pref. ; note)
III. Barna, Alexandru Atanase (pref.)

CUVÂNT ÎNAINTE

În urmă cu exact 1700 de ani, Biserica creștină era convocată de împăratul Constantin cel Mare – prin reprezentanții săi eminenți, episcopii – la primul Sinod Ecumenic, care nu doar va stabili temeiurile canonice, dogmatice și spirituale ale religiei întemeiate de Iisus Hristos, ci va legitima definitiv statutul teologic superior al acestei credințe ce urma să cucerească lumea.

Trecuse abia un deceniu de la momentul crucial al deciziilor imperiale luate de Galeriu în 311 și apoi de Liciniu și Constantin în 313 de a pune capăt persecuțiilor anticreștine¹. Chiar dacă anul 325 îl va găsi pe scriitorul bisericesc Lactanțiu trecut la cele veșnice, pentru perioada imediat anterioară, el poate fi și trebuie considerat un martor de prim rang al momentelor istorice intense din perioada Tetrarhiei și din vremea ultimelor prigoane împotriva creștinilor; Lactanțiu frecventase curțile imperiale ale lui Dioclețian și Constantin, pe acesta din urmă cunoscându-l deja ca tânăr în Nicomidia.

Testimoniile lactanțiene sunt cu atât mai valoroase cu cât ne lipsesc mărturiile directe multiple care să ateste formidabila tensiune din acei ani, precum și să descrie cum ne-am fi așteptat descătușarea unui cult ce trăise martiric și eroic vreme de aproape trei secole, pentru a-și găsi, în fine, eliberarea și bucuria nesfârșită a victoriei depline întru libertate și credință. Probabil că celebrarea Sfintelor Paști de după 313 a văzut numeroase lacrimi de entuziasm și a auzit fierbinți vorbe de recunoștință față de Providența ce parcă schimbase întregul curs al lumii de dragul copiilor săi iubiți; credincioșii ce ieșeau

¹ Decizii consemnate impropriu drept „Edictul de la Mediolanum” (313). Ce-i drept, exegeza modernă apreciază că respectivele hotărâri imperiale aveau totuși valoare și efect de „edict”.

definitiv din catacombe își puteau cânta imnurile emoționante în public și recitau, în sfârșit, rugăciunile de față cu toți ceilalți oameni.

Lactanțiu a fost respectat de contemporani fiindcă nu a fost un creștin doar „de vreme bună”, ci a suferit și a înfruntat cu demnitate persecuțiile ultime, asumându-și riscuri extreme; a fost apoi admirat și citat de urmași pentru valoarea, intensitatea intelectuală și relevanța scrierilor sale; a fost comentat de exegeții târzii, a fost iubit chiar de anumiți savanți moderni ce i-au admirat rafinamentul stilistic cicero-nian, dar niciodată nu a fost plasat cu hotărâre în același plan axiologic, pe același raft imaginar cu marii Părinți ai Bisericii.

Prestigiul de autor patristic cu adevărat important a fost dobândit de Lactanțiu doar cu începere din secolul al XX-lea, mai exact după apariția, în anul 1901, a remarcabilei monografii *Lactance*, pe care latinistul francez René Pichon a subintitulat-o: *Studiu asupra mișcării filozofice și religioase sub domnia lui Constantin*². Completând fericit și oportun panoplia de scriitori bisericești evocați cu talent de Gaston Boissier în *Sfârșitul păgânismului* din 1891³, Pichon demonstrează pe larg că în opera lui Lactanțiu se manifestă cel mai clar influența bine mixată și aliajul de substanță dintre marea cultură greco-latină și creștinism, el fiind cel dintâi omolog occidental de talie al vestițiilor cărturari aparținând Școlii din Alexandria – Panten, Clement și Origen –, care profesau aceeași atitudine comprehensivă față de Antichitatea laică. Expunerea adevărurilor creștine se face, credeau ei, într-un chip mai potrivit, mai ales pentru cei necredincioși, „prin forța și dulceața filozofiei morale”⁴, deși nici argumentele biblice nu erau defel neglijate.

² René PICHON, *Lactance. Étude sur le mouvement philosophique et religieux sous le règne du Constantin*, Librairie Hachette&Cie, Paris, 1901. Lucrarea mai demonstrează în premieră și fără puțință de tăgadă autenticitatea scrierii *De mortibus persecutorum*, până atunci bănuită aproape unanim a fi apocrifă, deci pseudo-lactanțiană.

³ Gaston BOISSIER, *La fin du paganisme. Études sur les dernières luttes en Occident au quatrième siècle*, 2 vol., Librairie Hachette, Paris, 1891.

⁴ Ioan G. COMAN, *Patrologie*, vol. II, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1985, p. 181.

Retorul roman – plasat cronologic între apologeții secolului al III-lea și Părinții teologi din veacul de aur al domeniului, al IV-lea⁵ – s-a bucurat de șansa istorică a cronicarului ce trăiește pe viu tranziția de la epoca persecuțiilor crâncene la triumful credinței creștine. Martor privilegiat, alături de Eusebiu de Cezareea, al mirabilei transformări din viața Bisericii de după momentul Mediolanum (313), apropiat al împăratului Constantin cel Mare, Lactanțiu istorisește îndeosebi ce a văzut și a experimentat pe cont propriu: de aici derivă, de pildă, valoarea excepțională a scrierii sale *Despre morțile persecutorilor* (*De mortibus persecutorum*). Însă el reprezintă astăzi mult mai mult decât cel dintâi filozof al istoriei din perspectivă hristocentrică – el fiind primul teolog latin autor de *Summae* – sau decât o inestimabilă sursă de informații istorice, culturale și literare privind epoca respectivă.

Împrumutând idei și tehnici din realizările meritorii ale antecesorilor Minucius Felix, Tertulian, Sfântul Ciprian al Cartaginei și Arnobiu, el se distinge de aceștia prin metoda minuțioasă și planul general al creațiilor sale, făcând un considerabil pas înainte și în ceea ce privește spiritul de sinteză. Lactanțiu reinnoiește din temelii genul apologetic de limbă latină, impregnându-l cu o meditație mai lucid filozofică și mizând mai apăsător pe caracterul estetic-literar al scriiturii sale. Nu întâmplător denumirea propusă de Pico della Mirandola spre a-l defini – „un Cicero creștin” – îl caracterizează cel mai frecvent și în patristica din zilele noastre.

Pe de altă parte, Lactanțiu îi prefigurează clar pe iluștrii *Doctores Ecclesiae* occidentali din veacul de aur al patrologiei (Sfântul Ambrozie de Mediolanum, Fericitul Augustin, Fericitul Ieronim, Ilarie de Pictavium) prin caracterul sistematic și tenta dogmatică a scrierilor sale, care nu de puține ori completează în mod fericit apetitul său polemic, talent ce îl făcea pe Fericitul Ieronim să regrete că autorul *Instituțiilor divine* nu a putut explica suficient de clar și fixa

⁵ Pier Franco BEATRICE, *Introduction to the Fathers of the Church*, Istituto San Gaetano, Vicenza, 1987, pp. 170-173.

învățăturile credinței noastre creștine etalând aceeași măiestrie cu care a izbutit să nimicească eresurile adversarilor acestei religii⁶.

Poposind la metoda sa de lucru, organicitatea viziunii lactanțiene răzbate lămurit dincolo de multiplele influențe acumulate de acest autentic erudit și mare călător. Chiar dacă admite parțial milenarismul specific teologiei asiatice și păstrează vagi urme de subordinaționism în doctrina sa hristologică, Lactanțiu e ghidat constant și adeseori se lasă iluminat de laitmotivul divinei Providențe⁷.

Opuându-se acerbilor detractori epicurei ai acesteia din urmă, el valorifică tradiția respectivă deja în prima-i carte de referință, ce descrie „opera creatoare a lui Dumnezeu” (*De opificio Dei*), colaționând finalitățile planului etern de plămădire desăvârșită a lumii văzute, dar și scopurile ultime ale ființei umane, văzută drept capodoperă a creației divine. Planul central al magnificei și simfonice sale enciclopedii teologice, *Institutiones divinae*, se regăsește aici în embrion, iar când va ajunge la capitolul *De Providentia*, își va trimite cititorul direct la textele sale anterioare sau aflate în plin șantier redacțional.

Mergând și mai departe, în *De ira Dei* (*Despre mânia lui Dumnezeu*) Lactanțiu va elibera Divinitatea de ipoteza impasibilității (*deus otiosus*) la care o condamnase păgânismul în necunoștință de cauză și pe care nici dascălul său Arnobiu nu izbutise a o infirma. În acest sens, el nu numai că nu ezită deloc să demonstreze semnificația profundă a justificății și sacrei „mâni a lui Dumnezeu” ce sancționează implacabil răul, dar, luând istoria trăită ca martor elocvent, va confirma prin concretețea „mortților violente ale persecutorilor” curajoasa-i teză teologală și filozofică deopotrivă.

Ca un corolar, tratatul *De mortibus persecutorum*, care e și un cântec de biruință după resurecția spectaculoasă din vârtejul asupritor ce păruse nesfârșit împotriva poporului lui Dumnezeu cel Înviaț,

⁶ FERICITUL IERONIM, *Epistulae*, LVIII, 10, 2: „Lactantius e ca un soi de fluviu al elocinței ciceroniene; o, de-ar fi putut susține cu tot atâta putere [învățăturile] noastre pe cât de ușor le-a distrus pe ale altora!” (trad. Maria-Luiza Dumitru Oancea, în: FERICITUL IERONIM, *Epistole*, vol. al II-lea, ediție îngrijită de Ana-Cristina Halichias, col. *Părinți și Scriitori Bisericești*, vol. 10, serie nouă, Ed. Basilica, București, 2018, p. 75).

⁷ Un studiu monografic remarcabil la obiect este: Anthony P. COLEMAN, *Lactantius and the Doctrine of Providence*, Gorgias Press, Piscataway, NJ, 2017.

mărturisește în subsecvent despre nevoia stringentă a Bisericii eliberate din chingile prigoanei de a-și reconsidera cu atenție istoria trăită până atunci și a închide cu înțelepciune și grațitudine paginile unei epoci mult prea turbulente și dureroase, ce durase aproape trei sute de ani.

Lactanțiu va constata că noile adevăruri de credință – care până atunci contracaraseră asalturile filozofiei păgâne mai degrabă cu argumentele proprii acesteia decât prin mijloace literare – se lasă apărate și fără sprijinul expres al elocinței („adevărul ar putea fi susținut în absența oricărei elocvențe, așa cum – de altfel – s-a întâmplat adesea”, *Instituțiile divine*, I, 1, 10): însă claritatea și strălucirea unui discurs apologetic poate face ca mesajul euristic să se reverse în suflete cu și mai mare tărie: „Totuși se cade a fi deslușit și afirmat limpede și cu artă, în măsură să inunde sufletele cu mai multă forță” (*Instituțiile divine*, I, 1, 10)⁸.

Exegeza recentă subliniază consecințele durabile pe care această orientare filocalică și timid calofilă a reușit să le fixeze în debutul secolului al IV-lea: Lactanțiu se percepe pe sine ca scriitor latin ce urmează, dar, concomitent, impune, la rândul-i, tradiții și tendințe literare, inaugurând astfel un „clasicism al Antichității târzii” ce analizează, cântărește și discută critic realizările, culmile, triumfurile genului, însă nu omite sistematic nici insuficiențele, nici ezitățile artistice ale predecesorilor în domeniu din veacurile anterioare.

Raportul clasicizant cu autorii romani, în special cu poeții, îi propulsează pe aceștia la rangul unor autorități demne de comentat sau chiar al unor posibile modele estetice licite, oricând utilizabile, transformându-i, totodată, în referințe particulare pentru justificarea unei poetici încreștinate; spre deosebire de Orientul grec și în ciuda prudenței autorităților ecleziastice față de mai toți autorii profani sau de pastişele ce-i parafrazau stângaci, literatura latină creștină vede lărgindu-se în fața-i, grație geniului lactanțian, o cale nouă și promițătoare.

⁸ Pentru dimensiunea înalt stilistică și profund educativă a scrierilor lactanțiene, vezi remarcabila teză doctorală a lui Petru PISTOL, *Lucius C(ae)cilius Firmianus Lactantius – scriitor creștin și umanist paideic*, Ed. Almarom, Râmnicu Vâlcea, 2000.

Și chiar din acest punct se poate întrezări importanța cu totul aparte pe care Lactanțiu începe să o dobândească în istoria gândirii creștine, deopotrivă cu recunoașterea sa tot mai apăsată, în deceniile din urmă, ca personalitate de prim rang a vieții bisericești și a culturii patristice din acea epocă.

Fie ca această ediție integrală a scrierilor sale, găzduită de cea mai prestigioasă colecție patristică din istoria țării noastre, „Părinți și Scriitori Bisericești”, să reprezinte un mic, dar sincer și vibrant omagiu la împlinirea a șaptesprezece secole de la decisivul Conciliu niceean și a unui secol de la ridicarea Bisericii Ortodoxe Române la rang de Patriarhie.

Conf. univ. dr. Claudiu-Teodor ARIEȘAN

INTRODUCERE GENERALĂ

Pentru a înțelege pe deplin locul aparte și rolul eminent al autorului patristic de limbă latină Lucius Cae(ci)lius Firmianus Lactantius în perioada constantiniană, dar și în contextul istoriei Bisericii primare, este necesar, întâi de toate, să ne aplecăm asupra problemei emergenței creștinismului în Africa de Nord, unde latina începe să concureze greaca drept limbă a scrierilor ecleziale și patristice, pentru ca mai apoi să insistăm pe noțiunile de „apologie” și „apologeți”, fiindcă și în această zonă este de găsit contribuția remarcabilă a lui Lactanțiu la evoluția și statutul acestora.

Începuturile creștinismului în Africa

Către finele veacului al II-lea d.Hr., Africa de Nord cuprindea patru provincii distincte: *Africa Proconsularis*, guvernată de un proconsul rezident la Cartagina, *Numidia*, aflată sub conducerea unui *legatus* imperial, și cele două Mauritani: *Tingitana* (aflată pe teritoriul Marocului de azi) și *Caesariana* – ambele administrate de procurori imperiali și rămase într-o cronică stare de barbarie. Primele două provincii erau în schimb deja pe deplin romanizate și pacea lor ajunsese a fi garantată de *Legio III Augusta*, ce avea sediul central în Lambesa numidiană¹.

Prolificul poet roman de origine oscă Ennius, care în secolul al II-lea î.Hr. se mândrea cu cele trei inimi pe care le simțea a-i bate în piept datorită cunoașterii a tot atâtea limbi (greaca, osca și

¹ Vezi Jean Pierre WALTZING, „Introduction”, la: TERTULLIEN, *Apologetique*, ediție de J.P. Waltzing și A. Severyns, Les Belles Lettres, Paris, 1971, p. VII ș.u.

latina)², probabil că s-ar fi simțit foarte la îndemână în melanjul interlingvistic și polimorf ce domnea în perimetrul etnicilor din sudul Mediteranei: auzeai la tot pasul vorbindu-se berbera sau libica – idiomul aborigen –, dar și limba punică, introdusă de strămoșii fenicieni ai legendarei Didona, colonizatori de vază ai Cartaginei; greaca și ebraica deveniseră jargonul comercianților levantini, dar și apanajul snobilor cu pretenții de cultură „după ultima modă”. Cât despre latină, limbajul cuceritorilor imperiali, al majorității coloniștilor și al funcționarilor publici, ea va ajunge curând – întocmai ca în Dacia Romană – o condiție *sine qua non* a succesului social. Oamenii de litere, precum și cei cu o brumă de instrucție utilizau în general greaca și latina ca instrumente de comunicare intelectuală, dar noii cartaginezi o preferau net pe ultima dintre ele, deoarece își arogaseră un titlu de glorie din condiția lor de romani autentici.

Nucleul comercial și spiritual al Nordului Africii redevenise Cartagina: după raderea ei brutală de pe suprafața pământului ca urmare a celui de-al treilea război punic (146 î.Hr.), Caesar înființase în 44 î.Hr. o *Colonia Iulia Carthago*, restaurată din temelii de Augustus în anul 13 î.Hr. Scutită de războaie civile și asalturi berbere, renăscuta Cartagină ajunge foarte curând să rivalizeze cu Roma ca strălucire și efervescentă literar-artistică. Bogățiile uriașe ale cetății și atmosfera tolerantă garantează un destin fericit și lipsit de griji materiale pentru tmeinicii cărturari ce se adunaseră atrași magnetic de prosperitatea și prestigiul orașului. Retorul Fronto din Cirta – preceptor al tânărului principe Marcus Aurelius –, rafinatul romancier al lui *Asinus aureus* și conferențiarul adulat Lucius Apuleius, erudiți de anvergură precum Sulpicius Apollinaris ori Aulus Gellius populează cu talentul lor genuin un oraș ce-și avea Capitoliul său pe colina Byrsa, ce se mândrea cu bogate sanctuare și temple somptuos împodobite, cu arene, circuri

² AULUS GELLIUS, *Noctes Atticae*, XVII, 17: „*Quintus Ennius tria corda habere sese dicebat quod loqui graece et osce et latine sciret*”. Vezi Claudiu T. ARIEȘAN, „Quintus Ennius, «Părintele» literar al Romei”, în: *Cetatea literară a Romei. Întemeietorii*, Editura Universității de Vest, Timișoara, 2005, pp. 22-24.

și chiar un încăpător amfiteatru, toate gândite pe măsura unui megalopolis în continuă extensie³.

Impactul creștinismului asupra acestui vast mozaic intercultural a fost unul formidabil încă din ultimele decenii ale primului veac de după Hristos. Nu avem certitudini legate de începuturile pătrunderii mesajului evanghelic în regiune: poate simpli marinari convertiți, poate negustori eleni vor fi aruncat pe aici primele semințe ale promițătorului rod întru credință; oricum, catehizarea sistematică pare a fi fost opera de durată a misionarilor trimiși de Biserica Romei, aflată la nici trei zile de călătorie pe mare.

Deja prin 180, pacificul marș cuceritor al noii religii câștigase orașele port, ținuturile romanizate dinspre interior, atingând chiar și triburile indigene de la sud și vest, cum ar fi getulii și maurii⁴. Astfel că, pe la 210, majoritatea locuitorilor pare să fi aderat la un creștinism activ, ce cuprinsese și păturile culte ale societății, după modelul Cetății Eterne. În atare condiții, Africa devine leagănul literaturii creștine de limbă latină, prin fii aleși precum Tertulian, Minucius Felix, Sfântul Ciprian al Cartaginei, culminând cu Arnobiu, Lactanțiu și, suprema sinteză a latinității africane creștinate, Fericitul Augustin. Astfel că „regalitatea” rasei nord-africane, ce se confirmase tot atunci prin înscăunarea unui prim african pe tronul Romei (Septimius Severus, între anii 193 și 211, continuat de urmașii săi Caracalla, 198-217, și Geta, 209-212), își află o la fel de impetuoasă ecloziune în mediile cărturărești și sferele înaltei spiritualități din acea vreme.

Debuturile scrierilor latine de factură creștină sunt legate cronologic de persecuțiile inițiate de Commodus (176-192), sanguinarul *imperator* cu veleități de luptător în arenă. Deși rescriptul împăratului

³ Lucrările clasice pentru descrierea contextului și a epocii rămân Gaston BOISSIER, *L'Afrique romaine*, Hachette, Paris, 1895, și Auguste AUDOLLENT, *Carthage romaine*, Fontemoing, Paris, 1901, completate apoi de Brian Herbert WARMINGTON, *Carthage*, R. Hale, London, 1960 (reeditată în 1969), Brian CAVEN, *The Punic Wars*, Weidenfeld and Nicolson, London, 1980, și Serge LANCEL, *Carthage*, Arthème Fayard, Paris, 1992.

⁴ TERTULIAN, *Adversus Iudaeos*, VII; autorul adaugă printre popoarele care și-au deschis porțile inimii pentru Hristos și pe spanioli, gali, britanici, sarmați, germani, sciți și daci.

Traian interzicea cu claritate urmărirea expresă a creștinilor, mult prea zelosul proconsul P. Vigellius Saturninus⁵ a luat în seamă câteva denunțuri anonime și, în data de 17 iulie 180, va ordona decapitarea unui număr de 12 creștini din micuța localitate Scillium. *Actele martirilor scilitani* redactate atunci reprezintă „cel mai vechi document” și „cel dintâi monument de limbă latină creștină”⁶.

Apologetica creștină și eroii săi

Sub forme literare, apărarea credinței creștine împotriva ostilității și persecuțiilor păgâne a început în Imperiul Roman de Răsărit sub domnia lui Hadrian (117-138). Faptul presupune că „problema” creștinismului emergent fusese oarecum reglementată prin edictul (sau, mai degrabă, cum spuneam mai sus, rescriptul) împăratului Traian – conservat fidel de Plinius cel Tânăr (*Epistola X, 97*) – potrivit căruia orice membru al noii religii era pasibil de pedepse, mergând până la cea capitală, dacă făcea obiectul unui denunț oficial și persista în convingerile sale de-a lungul anchetei, recunoscându-și deschis apartenența la frăția creștină și refuzând cu obstinație să renunțe la cult, implicit la rugăciunile către Dumnezeu, și nu admitea să sacrifice zeilor păgâni⁷.

Paralel cu scrierile Părinților apostolici din secolele I-II, apar astfel, mai întâi în greacă, primele texte apologetice adresate autorităților supreme din stat (*antistites*), cerând toleranță din partea oficialităților și protecție legislativă. „În acest scop, apologeții au căutat să combată acuzele nedrepte și zvonurile infamante ce-i transformaseră pe adepții

⁵ Același apologet neobosit Tertulian dă mărturie că „proconsulul P. Vigellius Saturninus a fost primul care, în acea provincie, a scos spada împotriva noastră” (*Ad Scapulam*, III).

⁶ Ioan RĂMUREANU, „Martiriul Sfinților Scilitani”, în: *Actele martirice*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1997, pp. 82-84; cf. Ioan G. COMAN, *Martirii Scilitani*, în: *Patrologie*, vol. II, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1984, cap. 35, pp. 385-387.

⁷ PLINIUS CEL TÂNĂR, *Opere complete*, trad. Liana Manolache, Ed. Univers, București, 1977, pp. 343-344.

CUPRINS

CUVÂNT ÎNAINTE	5
INTRODUCERE GENERALĂ	11
„ ACEST OM BUN AL CREDINȚEI ” – Lactanțiu, o teologie la intersecția dintre moștenirea clasică și dezvoltările religiei adevărate	55
NOTĂ ASUPRA TRADUCERII	77

Instituțiile divine

CARTEA ÎNTÂI (Despre falsa religie)	79
CARTEA A DOUA (Originea greșelii).....	150
CARTEA A TREIA (Despre falsa înțelepciune).....	212
CARTEA A PATRA (Despre adevărata înțelepciune și adevărata religie)	281
CARTEA A CINCEA (Despre dreptate)	355
CARTEA A ȘASEA (Despre adevăratul cult).....	416
CARTEA A ȘAPTEA (Despre viața fericită)	493

BIBLIOGRAFIE.....	557
INDICE SCRIPTURISTIC.....	565
INDICE ONOMASTIC ȘI TOPONIMIC.....	575